

*М.П.Тупчієнко
Л.Г.Тупчієнко-Кадирова
К.В.Шляховий*

КОНЦЕПЦІЯ ТОПОНІМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В МІСТІ КІРОВОГРАДІ

Проблематика та теоретичне обґрунтування

Автори концепції ставлять за мету розробити критерії оцінки історичної значущості назв міських об'єктів як інструмент вибору найбільш оптимального варіанту під час їх найменування та перейменування, а також розробити етапи реалізації концепції.

Загалом проблема вироблення концепції топонімічної політики стає надзвичайно актуальною в перехідні періоди формування нової історичної реальності (становлення нових політичних режимів, виникнення незалежних держав внаслідок розпаду імперій тощо), коли нові явища намагаються утвердитися шляхом формування нової політично та національно забарвленої топоніміки як фактору однієї з найпоширеніших і найдешевших форм пропаганди нового. Такий перехідний період переживає і Україна, що проявляється не тільки у перехідних формах економіки, політичної влади, свідомості, створенні нової ідеології, але й виробленні та прийнятті населенням нової символіки, яка відображається також у міських топонімах.

Така концепція є надзвичайно актуальною й для нашого міста, адже незважаючи на двадцять третій рік незалежності України, воно все ще залишається своєрідною оазою символіки країни (СРСР), що вже давно не існує. Останнє проявляється у переважно заідеологізованих радянських назвах як самого міста, так і його об'єктів, що не мають прямого відношення до історії самого міста. На часі постає завдання утверджувати ідею незалежної держави та історико-культурної значимості національних, політичних та культурних діячів, що боролися за незалежність України, відстоювали та розвивали українську культуру. Цей процес у нашому місті відбувається на фоні полемічної боротьби між прибічниками нової історичної реальності та її противниками, тобто концептуально політика найменувань – перейменувань нашого міста та його об'єктів зводиться до двох підходів: 1) максимально зберегти старі радянські та імперські назви; 2) максимально впровадити нові назви, що відображають реалії власне української історії та культури. При цьому всі, протидіючі сили апелюють до історичності назв, як тих, що виникли в радянський період, так і тих, якими пропонується їх замінити. В результаті, перейменування, як правило, приурочуються до певних ювілеїв та подій і носять стихійний, не послідовний характер, тим часом коли основна частина назв міських об'єктів у центральній частині міста залишається радянською. При цьому виникає реальна загроза знищити не тільки негативні прояви радянського періоду в топоніміці міста, але й позитивні напрацювання минулого у цій царині. Тому запропонована концепція топонімічної політики в м. Кіровограді покликана знайти серединний шлях, який би допоміг зрушити з місця процес перейменувань.

Перш за все варто зупинитися на питанні, що ж прийнято розуміти під історією та історичністю? В традиційному розумінні історії, а відповідно й історичності, є два підходи:

1) онтологічний, згідно з яким історія вивчає процес розвитку людського суспільства або об'єктів створених ним у всій повноті, конкретності і різноманітності по епохам, країнам, окремим людським колективам;

2) аксіологічний, або цільовий, в основному співзвучний єзуїтському принципу: «Мета виправдовує засоби», який є основою привнесення в історію Високого Сенсу і є виправданням самої історії.

Перше розуміння орієнтує на збереження всіх фактів історії та історичних назв незалежно від їх оцінки з точки зору сьогодення і тим самим розширює можливості у формуванні інструментальної бази вивчення історії в цілому. Воно репрезентує лінійне розгортання часу, яким і є власне історичне сприйняття часу. Завдяки дії цього принципу філологи знаходять серед українських топонімів і гідронімів назви, що своїм походженням завдячують першим індоєвропейцям, індоіранцям, скіфам, германцям, тюркським кочовикам, раннім слов'янам тощо і є свідченням багатого етнічного минулого населення України і, зокрема, Кіровоградської області.

Друге розуміння приводить до звуження кількості історичних фактів, назв як бази пізнання історії, залишаючи і формуючи тільки позитивні з точки зору сьогоденних політичних інтересів. Цей другий підхід можна було б назвати ще месіанським. В ідеальній формі він передбачає повне заперечення попередніх історичних епох і початок відліку часу від новоутвореного періоду. За своєю природою це є переворот, який породжується культурними (наприклад, утвердження християнства, що прагнуло заперечення і знищення язичництва та його пам'яті) і соціально-політичними (наприклад, Велика французька та Велика Жовтнева соціалістична) революціями. Прикладами такого месіанського тлумачення історії, що безпосередньо стосується нашого краю, є ліквідація польською та російською монархіями козацьких полкового і паланкового територіальних устроїв, утвердження назви Новоросії за землями, які раніше належали Війську Запорозькому, Туреччині, Кримському ханству, чисельні політичні перейменування топонімічних об'єктів, у тому числі заміна первинної назви міста Єлисаветграда революційними псевдонімами лідерів більшовизму Зінов'єва та Кірова і подібне перелицювання вулиць (в обласному центрі майже третина – 54 з 174). Утвердження саме цього другого тлумачення історії та історизму може привести до абсурду, оскільки, з одного боку, відкриває шлях для перейменування переважної більшості гідронімів півдня України як не те що не українських, але й не слов'янських, а з іншого пролонгує в майбутнє на невизначений час практику перейменувань у залежності від політичної кон'юнктури.

Сьогодні ми стоїмо перед фактом сприйняття історії нашого міста під подібним аксіологічним кутом зору, внаслідок намагання некритичної заміни назв, які сформувалися у попередній період історії України. При цьому виникає загроза «виплеснути разом з водою і дитину» – позбутися пам'яток значної частини місцевої історії, відображеної у назвах вулиць, провулків тощо.

Прикладом подібного заангажованого підходу є пропозиція надати нашому місту нову непов'язану з колоніальним періодом назву, перейменувати всі центральні вулиці Кіровограда на честь корифеїв українського театру, не помічаючи при цьому односторонність сприйняття і нівелювання культури та нехтування саме історії цих вулиць, зневагу до людських поколінь (у тому числі тих же акторів), у житті яких ці назви не були порожнім звуком, а мали конкретне, часто навіть інтимне, значення.

На нашу думку, обидва підходи щодо розуміння історії та історичності можна не протиставляти, а взаємодоповнювати, розділивши їх сфери. Сферою онтологічного підходу повинна стати монументальна грань історії, що зокрема відображена у топонімічних назвах, а сферою аксіологічного підходу має стати полемічна грань історії, тобто трактування та інтерпретація історичних подій та фактів, полем діяльності якої повинна стати література, засоби масової інформації тощо. Адже символи, у тому числі і символи, відображені у топоніміці та монументальному мистецтві, не живуть самі по собі. Вони актуалізуються лише у людській свідомості і цю свідомість потрібно змінювати. Прикладом може бути назва міста Єлисаветград, яка походить від назви фортеці Святої Єлисавети, побудованої за наказом російської імператриці Єлисавети Петрівни, а тому й акцент потрібно ставити на святості, а не царственості іменного патрона нашого міста. Так само і назва вулиці Двірцева є за своєю природою адресною, оскільки вказує на місце знаходження репрезентабельної архітектурної споруди міста – палацу (імператорської резиденції), і в цьому контексті варто говорити про здобуток місцевих будівельників, приналежність цієї споруди до європейської архітектурної класики завдяки авторству архітектора голландського походження В. Верлона, а не про тимчасову присутність в місті представників династії Романових.

Отже, на думку авторів, необхідно по можливості зберігати топонімічні назви, у нашому випадку – міські, що виникли у різні історичні епохи, які мають значний період побутування і утвердилися в історичних документах та народній традиції. Тобто має домінувати онтологічний підхід у розумінні значущості топонімічного середовища міста Кіровограда. Це означає, що найменування об'єктів повинно виконувати не тільки функцію означення відмінності одного від іншого, але й передавати специфіку ландшафтно-географічних, природних, історико-культурних особливостей свого виникнення. Останнє, у свою чергу, буде забезпечувати формування неповторного самотнього топонімічного обличчя нашого міста.

Топонімічне середовище будь-якого міста складають його назва, а також агороніми (назви міських площ і майданчиків) та годоніми (назви лінійних об'єктів – вулиць, провулків, проспектів, бульварів, проїздів).

Подивимося на топонімічну ситуацію агоронімів та годонімів нашого міста, порівнюючи назви, що сформувалися протягом двох епох:

- 1) від моменту виникнення міста до 1919 року;
- 2) від 1919 року до 1991 року.

Це 174 назви першого періоду та 790 назв другого, розподілених на 25 семантичних груп. В перший період домінували ландшафтні, прикметні, релігійно-церковні, військові, адресні та напрямкові назви, притому що військові назви у той же час можна віднести і до адресних, і до професійних, оскільки вказували на місце

дислокації військових об'єктів. Загалом ці семантичні групи назв (за винятком деяких релігійно-церковних) відносять до природно виникаючих, тобто назва безпосередньо характеризує під певним ракурсом сам об'єкт і є результатом колективної творчості жителів вулиці, району чи всього міста. Прикладом цих назв є найменування таких назв районів міста, як Велика, Озерна і Солодка Балки, Катранівка, Кушівка, а також годоніми типу: Спускний, Загорний, Голубиний, Болотяна, Московська, Береславська, Запорозька, Українська, Козацький тощо. Зазначені годоніми не нав'язувалися адміністративно, їх найменували самі жителі, реагуючи на особливості ландшафту, соціального та етнічного складу населення, їх заняття: пров. Спускний – орієнтує на спуск до р. Біанки; пров. Загорний – розташований за горою у заплаві Біанки; пров. Голубиний і зараз характеризується значною кількістю голубівників; вул. Болотяна – виникла на місці болота у заплаві річки Інгул, вул. Московську населяли московські купці, які мали на ній свою власність; вул. Береславську населяли купці із польського м. Бреслава; на вул. Безпопівській проживали російські старообрядці-безпоповці тощо. Усі ці назви мають не тільки географічну, але й значну історичну цінність оскільки вказують на етнічний склад населення міста, місця його локалізації, економічні зв'язки у минулому тощо.

У той же час, серед назв першої групи зовсім не було назв декларативних, громадських, подійних, датувальних, ювілейних і до 1903 року антропонімічних. Останні стануть домінуючими у радянський період і відзначатимуться крайньою політизацією. Як правило, вони не мають прямого відношення до історії ні вулиць, ні міста, ні регіону, наприклад: місто Кіровоград, вулиці Держинського, Луначарського, Урицького тощо. У період до Першої світової війни годоніми та агороніми міста не мали відвертого політичного змісту і часто утверджували лише християнський світогляд населення, наприклад: Петропавловська, Преображенська, Покровська тощо. У місті не було жодної вулиці чи площі, названої ім'ям царської особи, політичного діяча або генерала, полководця. Навіть центральна вулиця та площа називалися просто Велика Перспективна та Міський Бульвар. Як відомо, і назва фортеці, від якої походить назва міста, носила ім'я святої Єлисавети, а не цариці Єлисавети Петрівни. Це відповідало етичним нормам християнського світогляду, згідно з яким возвеличення достойні лише Бог та святі. Саме тому в місті до 1903 року нараховувалось 14,9 % всіх назв вулиць церковно-релігійного характеру і не було жодного світського антропонімічного найменування.

XX століття – століття зниження ролі християнського світогляду, зростання ролі стихійного та свідомого матеріалізму, зародження філософії екзистенціалізму з його інтересом до буття і значення особистості, століття культу особистості (особливо у Радянському Союзі) внесло відповідні зміни і в топонімічну ситуацію в Кіровограді. Прецедент перейменування на честь конкретної особистості в місті стався 1903 року, коли у зв'язку зі святкуванням 25-річного ювілею діяльності на посаді міського голови О.М.Пашутіна було вирішено його рідну вулицю Невську назвати Пашутінською. Випадок, який засвідчив надзвичайно високу повагу жителів міста до керівника міського самоврядування. Другим таким авторитетом виявився М.В.Гоголь, на честь якого у 1909 році було перейменовану вулицю Безпопівську. У період Першої світової війни з'явилися вулиці, названі іменами

генералів та полководців російської армії (Остен-Сакена, Потьомкіна, Румянцева, Суворова, Скобелева, Брусилова, Рузского), які в тій чи іншій мірі мали безпосереднє відношення до історії міста і краю. А з 1919 року утверджуються вулиці, названі на честь політичних, військових та культурних діячів більшовицької держави. За радянський період було перейменовано 54 вулиці із 174, що існували до Жовтневої революції. Наведемо приклади таких перейменувань: Енгельса замість Петропавлівської; Володарського замість Олександрівської, Червоногвардійська замість Архангельської, Щорса замість Костьольної тощо. Таким чином, у топонімічне середовище міста вводяться імена людей, які, за деякими винятками, не мали ні найменшого відношення до історії міста і краю. В основі цієї політики перейменувань лежав месіанський погляд на історію, згідно з яким політичний аспект домінував над історико-культурним. Внаслідок цього, почали домінувати антропонімічні назви, пов'язані з діячами загальнодержавного та міжнародного комуністичного руху, героями соціалістичної праці та героями СРСР (34,7%). Вони значно потіснили назви прикметного, промислового, ландшафтнього, військового, адресного, релігійно-церковного, напрямкового походження. І тим самим знівелювали у топоніміці міста його історію, культуру, особливості природного середовища, зробили схожим на десятки інших міст Радянського Союзу.

Сьогодні у місті багато назв відображають історію радянського періоду, майже наполовину менше – загальну історію України, ще менше – власну історію міста та регіону, що є яскравим свідченням порушення онтологічного підходу до історії і вимагає нагальної необхідності змінити цю ситуацію, спираючись на науково обґрунтовану концепцію критеріїв оцінки тієї чи іншої назви. Це стає особливо актуальним під час вибору однієї з кількох назв, які вже фігурували у топоніміці конкретного об'єкту.

Методологія

В основу методології оцінки покладено один з типів задач математичної теорії ігор, коли знаходяться багатокритеріальні рішення в умовах конфліктної ситуації. На основі цього було розроблено рейтинговий підхід до оцінки аспектів і критеріїв пропонуваніх назв. Кожна з назв розглядається з позиції п'яти аспектів, зміст кожного з яких конкретизується, у свою чергу, п'ятьма критеріями.

В основу оцінки критеріїв кожного аспекту покладено базову п'ятибальну шкалу, що розподіляються згідно з пріоритетами значень, тобто кожен критерій оцінюється від 0 до 1 балів. Відповідно кінцевий рейтинговий бал кожної назви визначається таким чином:

1) визначається кінцевий рейтинговий бал кожного аспекту сумою балів відповідних критеріїв цього аспекту.

2) підсумовуються кінцеві рейтингові бали всіх п'яти аспектів.

Отже, кожна назва розглядається з позиції всіх п'яти аспектів, у середині яких відбираються лише відповідні кожній назві критерії, визначені бали критеріїв підсумовуються, після чого підсумовуються і визначені кінцеві бали всіх п'яти аспектів. Саме цей кінцевий показник балів і є основою порівняння загального значення конкуруючих пропозицій. У випадку рівної суми балів у конкурентів пропонується враховувати ще чотири фактори:

- 1) самоцінність назви;
- 2) історичний ценз назви (термін її існування);
- 3) адекватність назви її об'єкту, що враховує престижність самого об'єкту та місця його розташування;
- 4) економічне обґрунтування (вартість перейменування).

Зупинимося більш докладно на цих додаткових чотирьох факторах.

Перший фактор – самоцінність назви, визначається кількома ієрархічними рівнями:

- 1) зв'язок назви з об'єктом найменування/перейменування;
- 2) зв'язок назви з історією, культурою, подіями, людьми міста;
- 3) зв'язок назви з областю, регіоном;
- 4) зв'язок назви з Україною, з Європою, із загальнолюдськими цінностями.

Другий фактор – історичний ценз назви, передбачає врахування терміну її існування, укорінення у народній традиції.

Третій фактор – адекватність назви її об'єкту, передбачає максимальну відповідність назви об'єкту найменування, враховуючи масштаб, характер, місце його розташування (центр міста, окраїна, промисловий чи спальний район тощо).

Нарешті, четвертий фактор – економічне обґрунтування, враховує різницю фінансових затрат на перейменування.

Все це означатиме, що кожна із запропонованих назв розглядатиметься не абстрактно, а конкретно, адресовано по відношенню до об'єкта найменування.

Реалізація запропонованого методу оцінки історичної значимості існуючих і тих, що формуються, міських топонімів дозволить звести до мінімуму долю суб'єктивізму і випадковості під час вибору назви, а також сприятиме формуванню різноманітної за формою та змістом, не абстрактно-історичної, а конкретно-історичної топоніміки, що відображатиме специфіку історико-культурного розвитку, як міста, так і регіону, тобто сприятиме реалізації онтологічного підходу розуміння історії.

Механізм реалізації зазначеної методології передбачає обов'язкову подачу разом із пропозицією найменування-перейменування відповідної історичної довідки, яка дозволить провести всебічну оцінку назви, що пропонується.

Зміст концепції

Спираючись на розроблену методологію критеріїв відбору топонімічних варіантів, можна звести зміст концепції топонімічної політики у найближчі роки до наступних положень:

1. Топонімічні назви міських об'єктів повинні передавати самобутню неповторність міста в усіх його вимірах (географічному, ландшафтному, кліматичному, виробничому, культурному, історичному тощо).
2. Кількість антропонімічних, узагальнюючих та ювілейних назв має бути суттєво зменшена для паритету з іншими семантичними групами.
3. Необхідно свідоме сприяння поверненню більшості назв, які сформувалися поза полем адміністративно-командної назвотворчості.

4. Треба закріпити 10-літній або більший термін мораторію на найменування міських об'єктів іменами померлих діячів політики, культури, виробництва тощо з метою усталення їх оцінки та уникнення фіксації кон'юнктурних явищ.
5. Міська топоніміка повинна відображати перш за все історичні, культурні та інші реалії міста й регіону, а вже потім загальнодержавні, європейські, загальнолюдські тощо.
6. Серед подій, фактів, персоналій, що мають загальнонаціональне значення, перевагу, в першу чергу, треба віддавати тим, які безпосередньо пов'язані з містом або регіоном.
7. Міські топоніми мають відображати хронологічні етапи просторового розширення самого міста.
8. У назвах міських об'єктів мають бути відображені всі віхи історичного минулого міста, за винятком увічнення одіозних фігур, пов'язаних з антигуманними злочинами, як то Ленін, Сталін, Кіров, Держинський тощо.
9. За можливості треба зберігати первинні назви міських об'єктів, що виникли у радянський період і мають пряме відношення до міста чи області.
10. Назви міських об'єктів, як то вулиці, проспекти, бульвари, провулки мають відповідати характеристикам самих об'єктів (наприклад, Комуністичний проспект повинен бути бульваром).
11. Найменування та перейменування треба здійснювати на основі чіткої методології відбору критеріїв, щоб уникнути суб'єктивізму у прийнятті рішень.
12. У деяких випадках, за необхідністю поліпшення зручності орієнтування можна запровадити таблички з подвійними назвами (дійсна – попередня).

Етапи реалізації концепції

Передбачається, що концепція буде реалізовуватися кількома етапами:

1. Відновлення первинної назви міста – Єлисаветград.
2. Повернення назв лінійних об'єктів міста, що функціонували до 1919 року в межах центральної заповідної частини міста, затверджених рішенням 5 сесії Кіровоградської міської ради 23 скликання від 28 лютого 1996 року № 46 «Про визначення земель природоохоронного, рекреаційного та історико-культурного призначення».
3. Повернення старих назв у більш віддалених частинах міста, що були замінені у радянський час адміністративним методом, але мають певне історико-культурне значення.
4. У майбутньому, після детального вивчення історії найменувань та перейменувань міських об'єктів, розташування на найбільш значних їхніх будинках табличок з довідковою інформацією.

КРИТЕРІЇ АСПЕКТІВ ТЕСТУВАННЯ НОМІНАЦІЙНИХ ПРОПОЗИЦІЙ

1. ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

1. **Державність** – відношення найменування до головних напрямків державного розвитку України, а саме до побудови незалежної, правової та демократичної держави.
2. **Патріотизм** – відношення найменування об'єкту до місця його розташування.
3. **Національна усвідомленість** – відношення найменування до мови, культурних та ідеологічних пріоритетів української нації, а також до інших етносів, що складають народ України, до їх ролі у державотворенні країни.
4. **Демократизм** – відношення найменування до факторів, які об'єднують широкий загал громадян, позитивно сприймаються різними верствами населення.
5. **Плюралізм** – відношення найменування до можливості відображення різних самостійних духовних сутностей і світоглядів, крім антидержавних і соціально деструктивних позицій.

2. ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

1. **Значущість** – відображення в найменуванні явищ національного та світового значення.
2. **Територіальність** – відображення в найменуванні зв'язку назви об'єкта з місцем його розташування.
3. **Актуальність** – відображення в найменуванні важливості явища у період запровадження назви.
4. **Об'єктивність** – реальність явища, відображеного у назві.
5. **Природність** – природність походження назви на відміну від назв, запроваджених вольовим методом.

3. КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

1. **Автохтонність** – місцевість походження та існування явища, відображеного у назві.
2. **Духовність** – відношення найменування до духовної сфери людської культури.
3. **Матеріальність** – відношення найменування до матеріальної сфери людської культури.
4. **Різноманітність** – ступень рідкості семантико-етимологічного типу назви.
5. **Традиційність** – звичність називної моделі для культурного регіону запровадження назви.

4. ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

1. **Неплинність** – незмінність людського відношення до явища, відображеного у назві.
2. **Скромність** – можливість пропагування в найменуванні загальнолюдських цінностей на відміну уславлення окремих осіб.
3. **Справедливість** – можливість відновлення важливих історичних назв, які були замінені за вольовим (примусовим) принципом.
4. **Збалансованість** – запобігання надмірної переваги відображення у назвах історичних і культурних явищ одного історичного періоду.

5. **Толерантність** – можливість відображення у назвах думок, переконань і вірувань, не співпадаючих головному ідеологічному чи релігійному напрямку мислення домінуючої політичної партії чи основної частини населення без протиріччя загальногуманним принципам.

5. ЕСТЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

1. **Милозвучність** – фонетичні та морфологічні особливості назв, які сприяють їх легкому промовлянню, швидкому запам'ятовуванню і запобігають провокуванню виникнення неприємних або смішних асоціацій.
2. **Грамотність** – граматична правильність оформлення назви.
3. **Адекватність** – відповідність змісту назви формі її об'єкта.
4. **Оригінальність** – самотутність і неповторність назви.
5. **Лаконічність** – простота і короткість назви.

ФАКТОРИ, ЯКІ ТРЕБА МАТИ НА УВАЗІ ПРИ ПЕЙМЕНУВАННІ:

1. Історико-культурна цінність назви.
2. Історичний ценз назви (термін її існування).
3. Адекватність назви її об'єкту:
 - престижність об'єкту назви;
 - престижність місця розташування об'єкту назви.
4. Фінансово-економічне обґрунтування.

ТАБЛИЦЯ ТЕСТУВАННЯ НАЗИВНИХ ПРОПОЗИЦІЙ

Називна пропозиція	Аспекти та їх критерії				
	Політичний	Історичний	Культурний	Етичний	Естетичний
Державність	Значущість	Автохтонність	Неплинність	Милозвучність	
Патріотизм	Територіальність	Духовність	Скромність	Грамотність	
Національна усвідомленість	Актуальність	Матеріальність	Справедливість	Адекватність	
Демократизм	Об'єктивність	Різноманітність	Толерантність	Оригінальність	
Плюралізм	Природність	Традиційність	Збалансованість	Лаконічність	

--	--	--	--	--	--

Кожний аспект складається з п'яти однобальних критеріїв. Максимальний сумарний бал аспекту – 5.

Якщо диференціювати вартість критеріїв або запровадити рейтинг аспектів і результат отримувати шляхом множення сумарного балу аспекту на його рейтинговий бал, створюється можливість маніпулювання результатами тестування.